

رهیافتهای عقل برهانی در فقه

◆ چکیده:

دانشگاه آزاد اسلامی واحد بابل در تاریخ نهم آذر سال جاری که مصادف با روزبزرگداشت فقه اصولی و متکلم بزرگ امامیه در قرن چهارم و پنجم هجری جناب محمدبن محمدبن نعمان معروف به شیخ مفید است، اقدام به برگزاری همایش منطقه ای در راهبردهای عملی عقل در فقه و حقوق نموده است.

متن حاضر، پیام مکتوب حکیم متأله و مفسر مفلح حضرت آیت الله جوادی آملی (متع الله الاسلام و المسلمین بقاء عمره الشریف) به دبیرخانه همایش مذکور است. و فصلنامه حاضر شایسته یافت تا این پیام را با مختصر تصرفی در مدخل آن تقدیم خوانندگان فاضل خویش نماید.

کلمات کلیدی: عقل، بنای عقلاء، شیخ مفید، قطع، علم، عمل

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

... روز بزرگداشت شیخ مفید (قدس سره) که از وارثان نام آور علوم معصومان الهی اند، فرصت مغتنمی برای طرح برخی از مسائل مهم علمی خواهد بود. چون عنصر محوری مطالب این همایش رصین تبیین راهبردهای عملی عقل در فقه و حقوق است لذا نکات وجیزی در این پیام کوتاه ارائه می شود.

یکم: حکم عقل غیر از بنای عقلا است، زیرا اولی از سنخ علم است و دومی از صنف عمل، لذا حکم عقل اگر بین یا مبین باشد حجت شرعی است و بنای عقلا تا مورد امضای شارع مقدس قرار نگیرد مشروع نخواهد بود زیرا فعل غیر معصوم تابه تأیید اهل عصمت (ع) نرسد نه تنها سند شرعی افعال دیگران نیست، بلکه مشروع بودن خود آن فعل نیز وامدار تصویب صاحب شریعت است. البته آرای عقلا که صبغه علمی دارد غیر از افعال آنان است که جنبه عملی دارد چون آن آراء اگر بین بود مانند حسن عدل و قبح ظلم یا مبین بود نظیر برخی از قواعد فقهی و حقوقی که به استناد مبادی بدیهی حکمت عملی سامان پذیرفت محتاج به تصویب نیست هر چند شارع مقدس آن را تأیید خواهد فرمود و در این گونه موارد دلیل نقلی هماننگ با دلیل معتبر عقلی است.

دوم: منطقه نفوذ عملی عقل در فقه و حقوق بسیار وسیع است زیرا عقل هم از بادی تجربی استمداد می کند و هم از مبانی تجربیدی لذا ره آورد آن هم در تعبدیات مشهود است و هم در توصلیات و کاربرد آن هم در عبادات رایج استو هم در معاملات دارج، چه اینکه گستره احکام فقهی و حقوقی آن، هم مسائل محلی، منطقه ای و بین المللی است، هر چند در بسیاری از موارد از هدایت و حمایت دلیل نقلی معتبر کمک خواهد گرفت، زیرا در متون مقدس دینی جوامع الکلم یافت می شود که استنباط عقل اجتهادی پایا و پویا از آنها سهل بوده و فتوای راهگشا را از شریعت سمحه و سهله بدون کمترین تسامح و تساهل استخراج و در اختیار مسئولان نظام اسلامی قرار خواهد داد. این سعه کاربرد عملی عقل در فقه و حقوق محصول وسعت منبع استنباطی آن یعنی قوانین الهی است.

سوم: محمد بن محمد بن نعمان، ابن المعلم العکبری بغدادی معروف به شیخ مفید در تذکره به اصول فقه چنین فرموده است: اصول احکام شرعی سه چیز است: ۱- کتاب خدای سبحان ۲- سنت پیامبر اعظم (ص) ۳- اقوال ائمه طاهرین (ع)

راههای رساننده به علم مشروع سه چیز است: ۱- عقل و آن راه شناخت حجیت قرآن و دلایل اخبار است. ۲- زبان (ظواهر الفاظ) و آن راه فهم معانی کلام است ۳- اخبار و آن راه اثبات مطالب کتاب و سنت و اقوال امامان معصوم (ع) است. آن گاه به شرح این مطالب پرداخت. (مصنفات شیخ مفید (رحمه الله) چاپ کنگره بین المللی - ج ۹، ص ۲۸) لازم است عنایت شود که جناب شیخ مفید (ره) در صدد تحقیق نهایی نبوده و تفصیل آن را نیز به سایر مصنفات خویش احاله می فرماید، لیکن نظم منطقی اقتضا دارد که چنین گفته شود: اولاً مبدأ هستی شناسی احکام و قوانین حقوقی و غیر حقوقی، اراده و علم ازلی خدای سبحان است و در این تقنین هیچ چیزی شریک خدای سرمدی نبوده و نیست و هیچ باصره ای همتای خدای بی ندید را ندید و نخواهد دید. عقل همانند نقل مبدأ ایجاد قانون و منبع ثبوت حکم نبوده و نیست. ثانیاً منبع معرفت شناسی احکام و قوانین عبادی و غیر عبادی یا نقل معتبر است و یا عقل برهانی. نقل، در کتاب منزله از گزند افزایش و کاهش و میرای از وصمه آسیب و مطهر از نسخ و ابطال و نیز در سنت معصومان (ع) که عدیل قرآن و همسان وحی الهی اند خلاصه می شود. فتوای عقل برهانی غیر از کشف از حکم خدا نخواهد بود، چه اینکه مستفاد از متون مقدّس دینی نیز چیزی غیر از حکایت قانون الهی نیست. همه این ادله در حوزه اثبات حکم شرعی سهیم اند، نه ثبوت آن که وقف قلمرو اراده و علم ازلی خداست. شاید بتوان این ساختار منطقی را از ثنایای تعالیم برین این جامع معقول و منقول به جمع سالم نه جمع مکسر استنباط کرد، هر چند در این مختصر به آن عنایت نفرموده اند.

چهارم: تعامل متقابل عقل برهانی و نقل معتبر برکات فراوانی دارد که یکی از آنها تأمین تمام نیازهای فقهی و حقوقی جامعه اسلام تا دامنه قیامت است، زیرا متون نقلی و رهنمودهای وزین اهل وحی و آل عصمت (ع) در اشاره دفاائن عقول سهم بسزائی دارد، چنانکه امیرمومنان حضرت علی بن ابی طالب (ع) ره آورد پیامبران خدا را شکوفا کردن گنجینه های مستور عقول دانست و چنین فرمود: «... و یشیروا لهم دفاائن العقول» (نهج البلاغه، خطبه ۱) آن گاه عقول شکوفا شده در ساحت اجتهاد معقول و مقبول که از هر گونه قیاس و خیال و گمان و وهم منزّه است حضور می یابد و در اشاره دفاائن نقول می کوشد. این تعاطی عقل درون و نقل بیرون تدریجاً دفاینه های الهی را که در جوامع الکلم تکوینی یعنی نهاد و نهان فطری و تدوینی یعنی معارف و حیاتی کتاب خدا و سنت معصومان مستوراند مشهود می کنند و با استفنای فقهی و حقوقی هر عصر و مصری پاسخ شایسته و قابل عمل ارائه می نمایند.

پنجم: یکی از مبانی مهم مسائل فقهی و حقوقی، عدل مداری و پذیرش حسن و قبح عقلی است. شیخ مفید (رضوان الله علیه) همانند سایر اساطین امامیه بعد از فراغ از جهان بینی توحیدی و باور آفریدگار جامع تمام اسمای حسناى جمال و جلال. فتوائى عقل را به حسن عدل و قبح ظلم ادراک کرده و ضرورت صدور عدل حسن و امتناع صدور ظلم قبیح را از خدای سبحان معتقد است. آنچه امتیاز مکتب امامیه بر مکتب معتزله را که پای ورقه حسن و قبح عقل را امضا نموده اند، رقم می زند همین نکته اخیر است و آن اینکه صدور عدل از خداوند ضروری است، نه بر خدا و صدور ظلم از خدا ممتنع است، نه بر او، زیرا هویت مطلق و بیکران الهی محکوم هیچ حکمی نخواهد بود. اهتمام شیخ مفید (رحمت الله علیه) به تعقل و خصیصه عقل گرایی وی را می توان از این جمله استظهار کرد: «متى وجدنا حديثاً يخالفه الكتاب ولا يصحح وفاقه له على حال أطر حناه لقضاء الكتاب بذلك و اجماع الأئمة (ع) عليه وكذلك إن وجدنا حديثاً يخالف احكام العقول أطر حناه لقضيه العقل بفساده...» (مصنات مفید، کنگره ج ۵، ص ۱۴۹ از تصحیح الاعتقاد) زیرا حدیث مخالف عقل را مطروح دانسته و نظیر حدیث مخالف قرآن غیر قابل استناد معرفی کرده، چه اینکه اعتنای وی در تفسیر نظر به استعمال عقل در رسیدن به غائب (مجهول نظری) به دلالت حاضر (همان، ج ۱۰، ص ۲۰ از رساله نکت فی مقدمات الاصول) (عقل عملی به اصطلاح خاص) و حسن از نظر شیخ مفید (رحمت الله علیه)، ملائم عقول و قبیح از نظر وی، مخالف آن است. (همان، ص ۲۲) غرض آنکه بررسی مصنفات شیخ مفید (رحمت الله علیه) عقل و اجتهاد معقول گرایی وی را کاملاً ثابت می نماید.

ششم: عقل برهانی، مفید قطع معرفت شناسی است و چنین قطعی ذاتاً هم حجت منطقی است یعنی کاشف مرز واقع است و هم حجت اصول فقهی و حقوقی است یعنی پایه احتجاج فرمانروا و فرمانبردار می باشد، اما قطع قطاع که از صنف قطع روانشناختی است، نه معرفت شناسی، حکم ویژه ای دارد که بزرگان فن شریف اصول فقه به آن عنایت فرموده اند. سر اصرار حکیمان متأله بر عدم عرضه کالای وزین حکمت و رصین معرفت جز بر صاحبان سریره نقی و سیرت نقی، آن است که مبدا از یک سو قطع معرفتی با قطع روانی مشوب شود، و از سوی دیگر تمثلهای مثال متصل با شهودهای مثال منفصل اشتباه شود. برهان در حکمت نظری معنایی دارد که آن معنا در حکمت عملی (اخلاق، فقه و حقوق) راه ندارد. لیکن جامع مشترک هر دو رشته، رسیدن از بدیهی در فن

خود به نظری همان فنّ است. دلیل معتبر عقلی گاهی موید نقل است و زمانی موید به آن و گاهی نیز ممکن است همتای نقل باشد و این تثلیث منوط به قوّت و ضعف مبادی آن است. اختلاط برخی از اصحاب حدیث درباره قطع معرفتی و روانی، شیخ مفید (رضوان الله علیه) را بر آن داشت که بعضی از مطالب آنها را نامعقول معرفی کرده و چنین بفرماید: «ثلاثة أشياء لا تعقل وقد اجتهد المتكلمون في تحصيل معانيها من معتقديها بكلّ حيلة فلم يظفروا الا بعبارات يتناقض المعنى فيه على مفهوم الكلام ۱- اتحاد النصرانيه ۲- كسب النجارية ۳- احوال البهشميه» (مصنفات مفید، كنگره، ج ۱۰، الحكایات، ص ۴۵۰۶) یعنی همان طوری که یکی بودن اقا نیم سه گانه ترسایان نامعقول است، اصطلاح كسب گروه جبری و اصطلاح حال که نه موجود است و نه معدوم، غیر معقول خواهد بود. لازم است عنایت شود که حوزه نفوذ عقل، امور کلی و جامع است، لذا استناد به آن در مسائل اصول و فقه و نیز قواعد فقهی و حقوقی بیش از استدلال به آن در فروع جزئی است. به عنوان نمونه براءت عقلی با شك در ثبوت حکم شرعی و نیز اشتغال عقلی با شك در سقوط آن بعد از احراز اصل ثبوت و همچنین سیطره عقل در بسیاری از قواعد فقهی و حقوقی مانند قاعده لاضرر و لاضرار و قاعده نفی عسر و حرج و قاعده المغرور يرجع الی من غره و قاعده قبح اعانت بر اثم و عدوان و قاعده الصلح جائره بین المسلمین و قاعده حرمت اهانت مقدسات دینی کاملاً مشهود است.

مجدداً از علمای حوزه و اساتید دانشگاه و نیز برگزار کنندگان این همایش وزین سپاسگزاری نموده، حفظ نظام و رهبر بزرگوار و مراجع عظام، توفیق دولت و ملت و صیانت مملکت را مسئلت و تعالی روح امام راحل و شهداء را از خدای سبحان درخواست داریم.

والسلام علیکم

آذر ۱۳۸۵

پښتونستان د علومو او انساني مطالعاتو فریښی
پرتال جامع علومو انسانی